tokat
ilmiyat
dergisi

Tokat İlmiyat Dergisi | *Tokat Journal of Ilmiyat*
9/2 (Aralık | December 2021)
ISSN 2717-6134 | e-ISSN 2717-610X

Endonezya Tecrübesi Örnekliğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrisatı

Qur'ān Education in Islamic Countries in the Example of Indonesia

İshak KIZILASLAN

Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi
Anabilim Dalı
İstanbul | Türkiye
ishakkizilaslan@yahoo.com

Lect. Dr., Marmara University
Theology Faculty
Department of Qur'anic
Recitation
İstanbul | Turkey
orcid.org/0000-0001-5272-1078

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi | 20 Eylül 2021
Kabul Tarihi | 26 Kasım 2021
Yayın Tarihi | 30 Aralık 2021

Article Types | Research Article
Received | 20 September 2021
Accepted | 26 October 2021
Published | 30 December 2021

Atıf | Cite as:
Kızılaslan, İshak. "Endonezya Tecrübesi Örnekliğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrisatı [Qur'ān Education in Islamic Countries in the Example of Indonesia]". *Tokat İlmiyat Dergisi* | *Tokat Journal of Ilmiyat 9/2 (Aralık* | *December*), 487-509.
https://doi.org/ 10.51450/ilmiyat.997910

İntihal | Plagiarism:
Bu makale, iTenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©
Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.
https://dergipark.org.tr/ilmiyat

Qur'ān Education in Islamic Countries in the Example of Indonesia

Abstract: This study aims to discuss the Qur'ān education in Indonesia in order to reveal the stages it has gone through in the historical process and the last point it has reached. In this sense, when necessary, the general points and the development points of the Qur'ān education from the beginning to the present will be mentioned. The place of Qur'ān recitation and Qur'ān reading competitions will be discussed not only at educational levels, but also in the formation of the cultural and social structure of the society in Indonesia. Another aim of this study is to analyze the experience of Qur'ānic education in Islamic societies and especially in Indonesia from an orientalist point of view. Both the political and social perspective of the practices that took place in the historical process and the evaluation of the western understanding constitute the original aspect of this study. The analysis of the experience of recitation the Qur'ān and the science of reading education through the most densely populated of Islamic countries and its comparison with other rooted Qur'ān education experiences is important in terms of making a contribution to this field. In this study, the way of accessing and evaluating the sources was followed. It is seen that it is possible to create a Qur'ān education template that can be used by all Islamic countries. The validity of the claim that aspects such as modern education style conflict with the classical education style can also be questioned.

The recitation of the Qur'ān with the correct pronunciation and its transmission to the next generations have a great place in the Islamic education tradition. The science that contains the set of rules that will lead to this reading style is called the science of tajwīd. Since the time of the Companions, different methods have been used for the teaching and transmission of this science and different institutions have been established.. This education, which was shaped according to the geography and culture of the Islamic countries by preserving its essence and constants, naturally became known with different names. In Indonesia, which is an Islamic country, the education of the Qur'ān has undergone differences from the beginning level to the highest level according to the periods. It is seen that there are differences in the method and social position of Qur'ān education in the period of time under the rule of Muslims, the period of time under the Dutch colony, which lasted for a long time, and in the period after it finally gained its independence. It is seen that the traditional understanding of education under Islamic administrations has been preserved with various developments. With the spread of the secular western understanding in education, changes have occurred in both general Islamic and specific Qur'ān education. For a long time, it was seen that a large part of the society, who preserved the traditional Islamic understanding, did not send their children to western education institutions in the sense of secular schools. It has been observed that since the beginning of the XX. century, especially after gaining its independence, secular education institutions that follow western education methods and practices and the conservative Islamic approach interact. As a result, it has been observed that an adaptation process combining these two different understandings has been experienced. In addition to these developments in educational institutions, tahfiz activities in the sense of memorizing the Qur'ān continued unabated in Indonesia as an Islamic society. This high importance given by the society to the memorization and recitation of the Qur'ān has led those who hold the political administration in every period to try to take advantage of this situation. As a result of this, it has been seen that Quran recitation competitions have become widespread, especially in the contemporary period. Not only that it has determinative rules in every aspect of life [as a word "recitation" also includes

the meanings of "followed, applied"], the Qur'ān has also been a determining factor in its reading. The orientalist approach has given importance to the development stages of Qur'ān education and the effect of this education as a constituent element of society as a separate field. At the same time, the place of the Qur'ān recitation based on competitions in the formation and development of Islamic movements in Islamic countries and especially in Indonesia is one of the fields of study of orientalists. This article also presents an analysis of their sensitivities.

Keywords: Recitation of the Qur'ān, Indonesia, Pesantren, Qur'ān Memorisation (Hıfz Education), Orientalism.

Endonezya Tecrübesi Örnekliğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrisatı

Öz: Bu çalışmada Endonezya'da Kur'an eğitimi, bu eğitimin tarihi süreç içerisinde geçirdiği aşamalar ve günümüzdeki durumu ele alınacaktır. Bununla birlikte gerektiğinde diğer İslam ülkelerinde Kur'an eğitiminin gelişim noktalarına da genel hatları ile değinilecektir. Sadece eğitim kademelerinde değil, Endonezya'da toplumun kültürel ve sosyal yapısının oluşumunda Kur'an tilaveti ve Kur'an okuma yarışmalarının yeri de konu edinilecektir. Çalışmanın bir diğer hedefi olarak İslam toplumlarında ve özellikle Endonezya'da Kur'an eğitimi tecrübesi oryantalist bakış açısından tahlil edilecektir. Tarihi süreç içerisinde meydana gelen uygulamaların siyasi ve sosyal bakış açısından incelenmesi ve Batılı anlayışın değerlendirme tarzının sunulacak olması bu çalışmanın özgün yönünü oluşturacaktır. Kur'an tilaveti ve kıraat ilmi eğitimi tecrübesinin İslam ülkelerinin nüfusu en yoğun olanı üzerinden tahlili ve diğer köklü Kur'an eğitimi tecrübeleri ile mukayesesi bu alana bir katkı sunması açısından önemlidir. Bu çalışmada kaynaklara ulaşma ve değerlendirme yolu takip edilecektir. Konuya dair çalışmaların birbirinden farklı yönleri olduğu ve değerlendirmelerde indi görüşlerin de yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla objektif bir bakış açısına ulaşmak bütün bu incelemeleri görmeyi gerekli kılmaktadır. İslam dünyasındaki diğer tecrübelerin de ele alınıp bütün İslam ülkelerinin kullanabileceği bir Kur'an eğitimi şablonu çıkarmanın mümkün olduğu müşahede edilmektedir. Modern eğitim tarzı, müfredatı, hedefi, öğretici ve talebe kişilik yapısı gibi hususların klasik eğitim tarzı ile çatıştığı iddiasının geçerliliği de sorgulama konusu yapılabilecektir.

İslam eğitim geleneği içinde Kur'an'ın doğru telaffuz ile tilaveti ve bunun sonraki nesillere aktarımı çok büyük bir yere sahiptir. Bu okuyuş şekline ulaştıracak kurallar dizesini içeren ilim, tecvid ilmî olarak isimlendirilmiştir. Sahabe zamanından itibaren bu ilmin öğretimi ve aktarımı için farklı metotlar kullanılmış ve değişik kurumlar oluşturulmuştur. Özü ve değişmezleri muhafaza edilerek, İslam ülkelerinin bulundukları coğrafya ve kültüre göre şekillenen bu eğitim, doğal olarak farklı isimlendirmelerle bilinir olmuştur. Bir İslam ülkesi olan Endonezya'da Kur'an eğitimi, başlangıç seviyesinden en üst düzeye kadar, dönemlere göre farklılıklar arz etmiştir. Müslümanların idaresindeki zaman dilimi ile uzun bir süre devam etmiş olan Hollanda sömürgesi altında geçirdiği süre ve nihayetinde bağımsızlığını kazandıktan sonraki dönemde Kur'an eğitiminin yönteminde ve toplumsal konumunda farklılıklar olduğu görülmektedir. İslami idareler altında geleneksel olarak devam edegelen eğitim anlayışının çeşitli gelişimlerle beraber korunduğu görülmektedir. Seküler Batılı anlayışın eğitimde yaygınlaştırılması ile beraber, hem genel anlamı ile İslami hem de özel anlamda Kur'an eğitiminde değişiklikler meydana gelmiştir. Uzun bir süre, geleneksel İslami anlayışı muhafaza eden büyük bir toplum kesiminin laik okullar anlamındaki Batılı eğitim kurumlarına çocuklarını göndermedikleri görülmüştür. XX.

yüzyılın başlarından itibaren, özellikle bağımsızlığını kazandıktan sonra, Batılı eğitim metot ve uygulamalarını takip eden seküler eğitim kurumları ile muhafazakâr İslami yaklaşımın bir etkileşim içerisine girdiği müşahede edilmiştir. Bunun sonucunda bu iki farklı anlayışı mezceden bir adaptasyon sürecinin yaşandığı görülmüştür. Eğitim kurumlarındaki bu gelişmelerin yanında bir İslam toplumu olarak Endonezya'da Kur'an'ın ezberlenmesi anlamındaki tahfîz faaliyetleri hız kesmeden devam etmiştir. Toplumun, Kur'an'ın ezberlenmesi ve okunmasına verdiği bu yüksek önem, her dönemde siyasi idareyi elinde bulunduranların bu durumdan istifade etmeye çalışmalarına yol açmıştır. Bunun bir neticesi olarak özellikle çağdaş dönemde, Kur'an tilaveti yarışmalarının yaygınlaştığı görülmüştür. Sadece hayatın her noktasında belirleyici kurallara sahip olmasıyla değil ["tilavet" kelime olarak, "peşinden gidilen, takip edilen, uygulanan" manalarını da muhtevidir], okunması noktasında da Kur'an belirleyici bir unsur olmuştur. Oryantalist yaklaşım, Kur'an eğitimin gelişim aşamaları ve toplumun oluşturucu unsuru olarak bu eğitimin etkisine ayrı bir alan olarak önem vermiştir. Aynı zamanda yarışmalar merkezli Kur'an tilavetinin ihya hareketleri başta olmak üzere İslam ülkelerinde ve özellikle Endonezya'daki İslami hareketlerin oluşum ve gelişimindeki yeri de oryantalistlerin inceleme alanlarındandır. Bu makale, onların bu hassasiyetlerine dair bir tahlili de sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi, Endonezya, Pesantren, Hafızlık, Oryantalizm.

Giriş

Kur'an eğitimi erken dönemden itibaren üzerinde durulan en önemli konulardan olmuştur. Allah'ın, kendi koruması altında olduğunu bildirdiği Kur'an, özellikle tilaveti, farklı kıraatleri ve kitabeti açısından Müslümanlar tarafından çeşitli önlemler alınmak suretiyle muhafaza edilmiştir. Bunun için şahsi çabalar ve cami etrafında gelişen ilk dönem eğitim çalışmalarının yanında Dârü'l-Erkâm'dan başlayarak suffe, küttâb, dârü'l-huffâz, dârü'l-kurrâ, medrese, Kur'an kursu vb. isimler altında başlangıç seviyesinden en yüksek aşamasına kadar Kur'an eğitimi veren okullar kurulmuştur. Bu genel eğitim mekânlarının yanında mahalli isimler altında kültürel ve sosyal dokuya uygun hale getirilmiş eğitim mekânları da İslam topluluklarında her zaman bulunmuştur. Bu özelliğinden dolayı, ilk asırlardan itibaren, İslam tarihinin her döneminde ve İslam âleminin her bölgesinde Kur'an eğitimi ve özellikle kıraat ilmi alanında uzmanlaşmış büyük imamlar yetişmiştir. Emevi, Abbasi, Endülüs, Selçuklu, Osmanlı ve hatta günümüz İslam ülkelerinin her birinde Kur'an eğitim ve öğretiminde meşhur olmuş, eserler vermiş ve birçok talebesi olmuş çok sayıda hocadan bahsedilebilir.

Kur'an eğitiminin öncelikli ve temel hedefi tecvid kâidelerinin uygulandığı bir sahih okuyuşu elde etmektir. Bir sonraki aşama Kur'an'ın ezberlenmesi ve en üst seviye ise farklı kıraat imam ve râvîlerinin okuyuş şekillerinin öğrenilmesi anlamında aşere-takrib-tayyibe olarak bilinen

eğitimdir. Bu da ancak ehil hocalar eli ile olabilecek bir şeydir. İlk dört asırda Kur'an eğitimi tamamen şifahî aktarım şeklinde gerçekleşmiştir. Bu asırdan itibaren çok farklı bölgelerde yeni Müslüman olanların Kur'an eğitimi alabilmelerini kolaylaştırmak üzere tecvid ve kıraat eserleri yazılmaya başlanmıştır. Bu eserlere rağmen tam bir Kur'an eğitiminin ancak ehil bir hocanın rahle-i tedrisinden geçmekle mümkün olabileceği belirtilmiştir. Kur'an'ın ezberlenmesi başlangıç seviyesinden farklı bir eğitim ile mümkün olabilmektedir. Bundan dolayı hem hafızlık hem de aşere kurslarının verildiği Kur'an kıraati eğitimi her İslam ülkesinde var olagelmiştir.

Bu makalede Kur'an eğitimi, tilavet, hıfz ve kıraat nokta-i nazarlarından ele alınarak incelenecektir. İslam topluluklarının tamamında uygulanmakta olan Kur'an eğitimini araştırmak bir makale boyutunu aşan bir durum olduğu için en kalabalık Müslüman nüfusa sahip ülkelerden Endonezya örnekliğinde konuya yaklaşılacaktır. Buradaki Kur'an eğitimine dair detaylı bilgiler verilecektir. Ayrıca Kur'an tilavetinin ve Kur'an eğitiminin, günümüz Endonezya'sında İslami bir hayatın tesisi anlamında katkısı ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu araştırmada, İslam ülkelerinde Kur'an eğitiminin aşamalarını ve diğer eğitim alanları ile mukayesesini yapan modern/çağdaş oryantalist incelemelerden de istifade edilecektir. Batılıların bu konuya dair araştırmalarının yoğunlaştığı noktalar ve inceleme tarz ve hedeflerine de değinilecektir. Özellikle, "Endonezya'da Kur'an Tilavetinin ve Yarışmaların Toplumsal Hayata Etkisi" başlığı altında, Kur'an eğitim aşamaları ve Kur'an tilaveti ile Endonezya İslam toplumu arasındaki irtibata dair Batılı araştırmacıların değerlendirmelerine yer verilecektir. Bununla beraber oryantalist yaklaşımın, Kur'an'ın tilavet yönü ile İslam toplumlarının ilmi, kültürel ve sosyal yapılarının oluşum ve gelişimi arasında irtibatlar kurmayı amaç edindiğini şimdiden söylemek yerinde olacaktır.

Kur'an eğitiminin, biri resmî kurumlar eliyle gerçekleştirilen diğeri ise Müslümanların kendi imkânlarını kullanmak suretiyle hayata geçirdikleri iki ayrı uygulama şekli vardır. Bazı İslam toplumlarında Kur'an eğitimi ana gaye olarak görülmekte ve bütün diğer temel eğitim aşamaları bu eğitimden sonra gelmektedir. Bu şekilde resmî kurumlar eliyle gerçekleştirilen eğitim, insanların özel bir yol takip etme ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır. Bununla beraber özellikle günümüz İslam toplumlarının modernitenin de etkisi ile karşılaşmış olduğu seküler anlayış, Kur'an eğitiminin diğer temel eğitim alanları içerisinde yerinin tekrar tespitini gerekli kılmıştır. Seküler Batılı eğitim tarzının kabul edildiği birçok İslam ülkesi Kur'an eğitimini ya kısmî olarak devam et-

tirmekte ya da bu konuyu özel kurumlara devretmektedir. Dolayısıyla sağlıklı bir değerlendirmeye ulaşabilmek için modern dönem Kur'an eğitim ve öğretimi ile klasik İslami dönemler Kur'an eğitim ve öğretiminin hem muhteva hem de uygulama şekli olarak farklı konumlandırılması gerekmektedir. Kur'an eğitiminin geçirdiği aşamalar ve günümüzdeki yerinin bu çalışmada ortaya konmaya çalışılacağı Endonezya için de yukarıda zikredilen bu iki görünümlü durum etkili olmuştur. Bu etkinin ortaya konması, Kur'an eğitim ve öğretiminde Müslümanların çoğunluğu tarafından takip edilebilecek tekliflere ulaşma açısından önem arz etmektedir.

1. Endonezya'da Kur'an Eğitimi

Endonezya, nüfus olarak İslam ülkeleri arasında ilk sırada gelmektedir. Dolayısıyla bu bölgede yapılan faaliyetler diğer İslam ülkelerinde de dikkatle takip edilmektedir. Endonezya'da İslami ve Kur'ani eğitimin başlangıcı halkın kendi imkânlarını devreye sokması ile kurdukları yapılarla olmuştur. Bu da diğer İslam ülkelerinden gelen mutasavvıflar, vaizler ve tüccarlar mahareti ile Endonezya'nın Müslümanlaşmasını takip eden dönemlere tekabül etmektedir. Zamanla İslam, bölgenin kurucu unsuru haline gelince, camilerde ve tamamen mahalli imkân ve usullerle gerçekleşmekte olan eğitim okullar, medreseler ve üniversitelerde devletin eğitim politikası içerisinde yer almak suretiyle devam etmiştir.[1] Uzun bir süre İslami eğitim her aşaması ile *pesantren* (santrilerin yeri) diye isimlendirilmiş olan yatılı okullarda çok yaygın olarak verilmiştir. Bunlar, evlerde ve camilerde yapılan temel eğitim sonrası yüksek düzeyde İslami eğitimin bulunduğu yerlerdir. Bu okullarda okuyan talebeye "santri", hocaya "kiai" denir.[2]

XX. yüzyılın başlarına kadar pesantrenlerde sadece Kur'an-ı Kerim, Arapça ve klasik İslami ilimlerle Malay ve Cava dilleri okutulmaktaydı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Hollanda sömürge hükümeti tarafından Batı tipi okullar açılıp 1920'lerden sonra Müslüman cemiyetlerin kurduğu özel ve modern eğitim kurumları olan medreseler faaliyete geçinceye kadar pesantrenler Endonezyalılar'ın yegâne eğitim kurumuydu. Günümüzde sayıları 5000'i aşan pesantrenlerin çok azı yüksekokul seviyesindedir. Bunlardan resmî müfredatı uygulayan ilk, orta ve lise seviyes-

[1] Haidar Putra Daulay, "Islamic Education in Indonesia: A Historical Analysis of Development and Dynamics", *4th International Conference the Community Development in ASEAN* (2017), 291.

[2] Pesantrenler, İslam öncesi eğitim sisteminde önemli yeri olan ve İslam'ı kabul etmiş olan *guru*ların eğitim anlayışından etkilenmiştir. İsmail Hakkı Göksoy, "Tâlim ve Terbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/542.

indeki medreselerden bazıları genel ve mesleki okullar açarak modern eğitim vermeye başladılar.[3]

XIX. asrın sonlarına doğru Endonezya'da din eğitimi özellikle Mısır, Hindistan ve Türkiye'den oralara gelen din adamlarının faaliyetlerinden etkilenmiştir.[4] Hollanda sömürge hükümetinin kurduğu eğitim kurumları Müslüman ahalinin istek ve ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak bir görüntü arz etmiştir. Bundan dolayı çeşitli vakıf ve dernekler yolu ile Endonezya halkının genel ve özellikle Kur'an eğitimi almalarına imkân sağlanmaya çalışılmıştır. XX. yüzyılın ilk yarısında vakıf ve dernekler tarafından kurulmuş şu okullar ön plana çıkmaktadır: Kiai Hacı Ahmed Dahlân'ın kurduğu (1912) modernist eğilimli "Muhammediyye Cemiyeti", Cakarta'daki Endonezya Arap toplumu tarafından kurulan "Cem'iyyet-i Hayr", Arap asıllı Endonezyalılar'ın oluşturduğu "el-İrşâd Cemiyeti". Son dönemlerde din ve diyanet işlerini yürütmek üzere "Din İşleri Bakanlığı" kurulmuştur. Resmî okullarda eğitim gören 7-20 yaş grubundaki talebeler din eğitimini medreselerde almaktadır. 2000'li yılların başındaki verilere göre ilk ve ortaokul seviyesinde eğitim veren medreselerin sayısı 38 bine yaklaşmıştır.[5] Bugün Endonezya hükümeti ilkokul ve ortaokul seviyesindeki eğitimi mecburi hale getirmiştir. Bununla beraber camilerin Kur'an eğitimi açısından hâlâ çok ciddi bir fonksiyona sahip olduğu görülmektedir. Bunların dışındaki Kur'an eğitim merkezleri ise bölgesel özellikler gösteren ve farklı isimlere sahip kurumlardır. Mesela Cava ve Batı Sumatra'da bu merkezler için sırasıyla *pesantren* ve *surau*, Ache'de ise genellikle *rangkang* ve *dayah* isimleri kullanılmıştır.[6]

Endonezya'da İslami eğitim çok canlı bir seyir takip etmiştir. Özellikle bağımsızlığını kazandıktan sonra Endonezya'da üç ana eğitim merkezinin açıldığı görülmektedir. Bunlardan biri geleneksel olarak en yaygın ve en etkin olan ve zaman içerisinde de aslen ciddi değişimler geçirmiş olan *pesantren* okullarıdır. Bir diğeri sömürgeci Hollanda hükümetinin açtığı ve çok ciddi eleştirilere maruz kalmış olan seküler okul sistemidir.[7] Üçüncüsü ise bu iki uygulamanın arasında bir yol tutturmuş olan medrese sistemidir. Oryantalistlerden Daulay, bu üç merkezi sistemden *pesantren* okullarının modern bir yöntemi takip ederek din derslerini dışlamış olan sömürge okullarının yerini aldığını ve bunun bütün devlet okullarında

[3] Göksoy, "Tâlim ve Terbiye", 542.
[4] Daulay, "Islamic Education in Indonesia", 292.
[5] Göksoy, "Tâlim ve Terbiye", 543-544.
[6] Daulay, "Islamic Education in Indonesia", 291.
[7] Hamid Fahmy Zarkasyi, "Modern Pondok Pesantren: Maintaining Tradition in Modern System", *Tsaqafah: Jurnal Peradaban Islam* 11/2 (Kasım, 2015), 224.

din eğitiminin merkezde olduğu bir sisteme geçilmesine yol açtığını iddia etmiştir. Daulay'a göre, dinî eğitimi hedefleyen medreseler, diğer eğitim konularının yanında dinî bilginin de yeterli oranda verildiği Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullar statüsünde bir konum elde etmiştir.[8]

1.1. Endonezya'da Eğitimin Ana Damarı: *Pesantren* Okulları

Pesantren, Endonezya'da İslami eğitimin en eski ve köklü ana damarı ve kalesi olarak bilinen yapının adıdır. Burada müfredat genel olarak klasik İslami usule göre belirlenmiştir. Bundan dolayı en temel eğitim konusu Kur'an'dır. Onu hadis, fıkıh, Arapça, tasavvuf gibi diğer İslami klasik eğitim dalları takip etmektedir. Özellikle 1970'lerin sonlarında ülke genelinde gerçekleştirilen eğitim reformu sonrasında *pesantrenler* de değişikliğe uğramıştır.[9] Önceleri eğitim sadece dini konulara hasredilmişken bu değişimle özellikle başlangıç seviyeleri için genel eğitim bilimleri, zanaatkârlıkla alakalı eğitim hatta araba tamiri eğitimi ve iş dünyasında kullanılabilecek farklı meslek eğitimlerinin de dâhil edildiği bir yapıya kavuşmuştur.[10] Bilinen şekli ile *pesantrenler* özellikle dar gelirli ailelerin ve kırsal kesimde bulunup da okuma imkânı bulamayanların eğitim aldıkları mekânlardır. Bununla beraber son zamanlardaki gelişmeler, ülkedeki en yaygın okul sistemi olan bu eğitim yönteminde de çok değişikliklere yol açmıştır. Bu değişikliklere dair değerlendirmesinde Barton, bilimsel yöntem kullanılarak gerçekleştirilecek bir dinî eğitim ve İslami değerlerin toplumla uyumlu bir şekle girebilmesi için bu kurumların müfredatta, eğitim mekân ve tekniklerinde yeni bir düzenlemeye gitmesi gerektiğini söylemektedir.[11] Yeni düzenlemelerin uygulamaya geçirilmesine yönelik çalışmaların ivme kazanarak devam ettiği görülmektedir.

[8] Daulay, "Islamic Education in Indonesia", 292. Daulay'a göre Endonezya halkının ihtiyaçlarını karşılayacak yeni bir eğitim sistemi şarttır. Bu da ona göre, Cemaleddin Afgânî, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi modernist düşünürlerin yol açtığı yeni bir düşünme ve algılama şeklinin oluşturabileceği bir uyanıştır.

[9] Ayrıntılı bilgi için bk. Martin van Bruinessen, "Traditionalist and Islamist Pesantrens in Contemporary Indonesia", *The Madrasa in Asia: Political Activism and Transnational Linkages*, ed. Farish A. Noor - Yoginder Sikand - Martin van Bruinessen (Amsterdam: ISIM/Amsterdam University Press, 2008), 220-221.

[10] Syamsun Ni'am, "Pesantren: the Miniature of Moderate Islam in Indonesia", *Indonesian Journal of Islam and Muslim Societies* 5/1 (Haziran, 2015), 124. Yazara göre, Endonezya'da 1998'de özellikle öğrencilerin ve halkın istekleri karşısında gerçekleştirilmiş olan reform ile geleneksel manada İslami anlayış, bilgi ve uygulamanın tek başına yeterli olmadığı yaklaşımı hâkim hale gelmiştir. Yazar, reform olarak isimlendirdiği bu başarının pesantrenlerdeki değişimle mümkün olduğunu söylemektedir. Bk. Ni'am, "Pesantren: the Miniature of Moderate Islam in Indonesia", 111.

[11] Greg Barton, *Abdurrahman Wahid: Muslim Democrat, Indonesian President* (Sydney: University of New South Wales Press, 2002), 37.

Bu okulların tarihi serüveni ve bundan daha önemlisi şu andaki konumuna dair ciddi çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda ulaşılan bilgiler ışığında günümüzde altı çeşit *pesantren* olduğu söylenebilir:

Geleneksel: Bu okullar, modern gelişmelerden hiçbir şekilde etkilenmemiş olan ve ilk yapısı ile eğitimine devam eden *pesantrenlerdir*.

Yarı geleneksel: Bu, geleneksel olandan sadece kullanılan sınıfların tasnifi ve klasik ilimlerin yanında bazı pozitif ilimlerin de müfredata dâhil edilmesi ile ayrılmaktadır.

Modern: Bunlar müfredat, metot ve uygulama açısından geleneksel *pesantrenlerden* tam anlamı ile farklılaşmış olan *pesantren* okul sistemidir. Bu okullar değerler sistemi ve geleneksel yaklaşımı korumakla beraber kullandıkları yöntem, sınıf sistemi ve müfredat olarak modern yaklaşımı tercih etmişlerdir.[12]

Kabiliyeti esas alan: Bu okullarda çiftçilik, ziraat, marangozluk, balıkçılık vb. konularda beceri kazandırmaya yönelik eğitim verilmektedir.

Çok amaçlı *pesantrenler*: Buralarda temel İslami ilimler öğretilmekle beraber üniversite eğitimine yönelik dersler de verilmektedir.

Genel eğitim veren okullar: Buralarda öğlene kadar genel bilimlere dair eğitim, öğleden sonra ise *pesantrenlerde* verilen Kur'an, hadis, tecvid, fıkıh, Arapça gramer vs dersleri verilmektedir.[13]

İlk zamanlarda ya evlerde ya da camilerde eğitim veren bu okullar zaman içerisinde kendilerine mahsus mekânlara sahip olmuştur. Arapça "otel" anlamına gelen "fündûk" kelimesinin yerel lehçe ile bir değişime uğrayarak "pondok" ismini alması ile oluşan terkip ile beraber "pondok pesantren" sistemi yatılı bir okul sistemi haline gelmiştir. Bu yatılı okul sisteminin zamanla şu beş ana unsuru meydana gelmiştir: 1- *Kiai* (hoca) 2- *Santri* (talebe) 3- *Mescid* 4- *Pondok* (yurt) 5- *Kitab kuning* (klasik eserler).[14] Bu okullar, sömürge zamanlarında seküler okul sisteminin getirdiği meydan okumalar ve bizzat sömürgeci Hollanda hükümetlerinin yasaklamaları ile karşı karşıya kalmıştır.[15] Bugün birçok *pesantren*, %70'i genel konulara %30'u ise dinî konulara ayrılmış resmî müfredatı takip etmektedir. Bunların hükümet tarafından kurulmuş olan *Medreseler* gibi işlev gördüğü de belirtilmelidir. Bunun neticesi olarak buralardan mezun olanlara medrese mezunlarına verilen diploma verilmektedir. Bu diploma her ne kadar Endonezya'daki üniversitelere doğrudan girmek için yeterli

[12] Zarkasyi, "Modern Pondok Pesantren", 223.
[13] Daulay, "Islamic Education in Indonesia", 293-294.
[14] Zarkasyi, "Modern Pondok Pesantren", 228. "Kuning", "sarı" anlamına gelmektedir.
[15] Zarkasyi, "Modern Pondok Pesantren", 226.

olmasa da, "Yüksek İslami İlimler Enstitüsü" olarak kurulmuş olan üniversiteye kayıt hakkı sağlamaktadır. Bu enstitüden mezun olanlar, Diyanet İşleri Bakanlığı'nda öğretmen, din görevlisi veya benzer mesleklerde iş sahibi olabilmektedir. Bu bakanlık, din eğitimini kontrol etmek, evlilik işlemlerini yürütmek, dinî konulardaki mahkemeleri yönetmek, hac işlerini idare etmek ve zekât toplayıp dağıtmak gibi çok önemli vazife ve yetkilere sahip bir kurumdur.[16]

Endonezya'daki eğitimin geçirdiği aşamalar aslında İslam dünyasının birçok ülkesinde eğitimde yaşanan gelişmelerin bir benzeridir. Özellikle hoca-talebe ilişkisi, cami merkezli başlaması, sınıf planlaması, giyilen elbiseler, kullanılan eğitim malzemeleri, müfredat ve bunda öncelik sıralaması (Kur'an tilaveti ve kıraatinin hep ilk sırada gelmesi gibi),[17] içinde barınılan yurt ve eğitim mekânı, takip edilen kitaplar büyük bir ayniyet göstermektedir. Özellikle birinci dünya savaşını müteakip zamanlarda modernite, sadece siyasi olarak değil, sosyal, kültürel, eğitim ve dinî her alanda baskı ve etkisini hissettirmiştir.[18] Endonezya'da klasik Kur'an eğitim kurumlarında meydana gelen değişimlerin, medrese sisteminden mekteplere ve nihayetinde bugün takip edilen Batılı seküler eğitim uygulamalarına ulaşan serüveni açısından Osmanlı/Türkiye tecrübesi ile benzerlikler gösterdiğini söylemek mümkündür. Osmanlı medreselerinde takip edilen çalışmalara benzer bir şekilde modernite öncesi dönemde Endonezya Kur'an eğitim kurumlarında daha ziyade ana metinlere yapılmış şerh ve hâşiyelerin okutulduğu görülmektedir. Şerh ve hâşiye geleneği modern zamanlarda çok eleştirilmiş bir konudur. Bu durumun Osmanlı medreselerine benzer şekilde Endonezya klasik eğitim kurumları için de geçerli olduğu görülmektedir. Bu gelenekten kurtulmayı modern eğitim anlayışı büyük başarısı olarak sunmaktadır.[19] Bu benzerlik ve farklılıkların ortaya konması için mukayeseli çalışmalar yapmanın zarureti ortadadır.

[16] Bruinessen, "Traditionalist and Islamist Pesantrens in Contemporary Indonesia", 226.

[17] Pesantrenlerde verilen üç aşamalı eğitim müfredatı için bk. Martin van Bruinessen, "Kitab Kuning: Books in Arabic Script Used in the Pesantren Milieu", *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 146 (1990), 240-267. Talebenin ilk öğrendiği dersin Arapça emsile, binâ ve İzzî kitapları olduğunu da buradan öğreniyoruz. Osmanlı medrese sistemi ile yakın ilişkisi ele alındığında bu okulların sistemlerini Osmanlı'dan etkilenerek oluşturdukları söylenebilir.

[18] Modernitenin etkisi ile tefsir ve hadîs ilimleri büyük önem kazanmıştır. Modern döneme kadar pesantrenlerde sadece Celaleyn tefsiri okutulmakta idi. Son zamanlarda ise Beydavî, Taberî, İbn Kesîr ve tabiki Abduh ve Reşid Rıza'nın tefsirleri dâhil klasik ve modern tefsirler beraber okutulur olmuştur. Bruinessen, "Kitab Kuning", 253-254. Bu çalışmada kıraat, tecvid ve tilavet anlamında hangi eserlerin okutulduğu ve bu konuda nasıl bir yol takip edildiğine dair hiçbir malumat bulunmamaktadır.

[19] Klasik *pesantren* okullarında daha ziyade şerh ve hâşiyelerin takip edilmesi ve bunun bir değerlendirmesine dair bk. Bruinessen, "Kitab Kuning", 234.

1.2. Sömürgeciler Tarafından Kurulan Seküler Okullar

Batılılar İslam ve İslam ülkelerinde eğitime yoğun ilgi duymuşlardır. Bu yoğun ilginin, özellikle modernizmin tam olarak tesisi ile beraber İslam ülkelerini siyasi, kültürel ve sosyal bakımlardan kontrol etme düşüncesinin bir yardımcı unsuru olarak kullanıldığı söylenebilir. Bu da İslami bir toplumsal hayatın esaslarının tespiti ve dönüşümü için zaruri unsurların keşfini gerektirmektedir. Bu makalede incelenmekte olan Endonezya'da İslam ve Kur'an eğitiminin gelişimine dair Batılı araştırmacıların çalışmaları da yol gösterici olmuştur. Endonezya tarihinin önemli bir dönemini sömürge olarak yaşamış çok büyük bir İslam ülkesidir. Siyasi ve teknik gelişmelerin fikri ve aktüel oluşumundaki büyük etkisi ile Batılı anlayış ve uygulamaların tüm dünyada yerleşmesinde öncü ülkelerinden Hollanda'nın işgaline ve sömürüsüne maruz kalmıştır. Nijerya, Sudan ve birçok diğer İslam ülkesinin de bu şekilde bir sömürgeleştirme dönemi yaşamış olmaları, sömürgeci yapının İslam ülkelerindeki uygulamalarının ana noktalarının bilinmesini zorunlu hale getirmektedir. Dolayısıyla objektif bir tarih bilgi ve bilinci ile yola çıkılması gerekir. Batılı araştırmacıların bazıları, İslam ülkelerinde kurulan bazı eğitim kurumlarının radikal olarak isimlendirdikleri akımlarla ve hatta terörist saldırılarla irtibatlı olduklarını iddia etmişlerdir.[20]

Uzun bir dönem Endonezya'yı sömürgeleştirmiş olan Hollandalılar, bu İslam ülkesinde hiçbir dinî referansa dayanmayan tamamen laik okullar kurmuşlardır. XX. asrın başlarına kadar Müslümanların büyük çoğunluğu sömürgeciler tarafından kurulan bu okullara çocuklarını göndermediler. Fakat XX. yüzyılın başlarından itibaren Müslümanlar, İslami bir eğitim için gerekirse bu seküler okullarla da bir şekilde irtibat kurulabileceği fikri ile bir adaptasyon sürecine girdiler. Bunun neticesinde, İslami ilimlerin yanında, Matematik ve diğer pozitif bilim dersleri Müslümanların kurdukları okullarda okutulmaya başlandı.[21] Sömürge zamanlarında İslami eğitim sadece Müslümanların özel olarak kurdukları okullarda verilmekte idi. Bağımsızlığını kazandıktan sonra Endonezya'da İslami eğitim devlet okullarında da verilmeye başlanmıştır. XX. asrın son

[20] Endonezya'nın çağdaş gelişmeler karşısında gösterdiği aşamalara dair bk. Bruinessen, "Traditionalist and Islamist Pesantrens in Contemporary Indonesia", 217. Malezya'nın çağdaş gelişmeler karşısında gösterdiği aşamalara dair bir bk. Richard G. Kraince, "Reforming Islamic Education in Malaysia: Doctrine or Dialogue?", *Making Modern Muslims: the politics of Islamic education in Southeast Asia*, ed. Robert W. Hefner (Hawai'i: University of Hawai'i Press, 2009), 106-140.

[21] Hidayatullah Azra, "Islamic Education in Indonesia", *Handbook of Islamic Education*, ed. Holger Daun - Reza Arjmand (Cham: Springer International Publishing AG, 2018), 770.

çeyreğinden başlayarak günümüzde devam ettiği üzere devlet okullarının her aşamasında dinî eğitim verilmektedir.[22]

Seküler okullar ilk açıldığında geleneksel *pesantren* okulları ile çok ciddi bir anlaşmazlık içinde idiler. Fakat zamanla bu iki zıt akım birbirine yaklaşmıştır. Son zamanlarda her ne kadar aralarında eğitim farklılıkları olsa da, bugün bu iki muhalif akım arasında çok sert ve keskin anlaşmazlık ve düşmanlıkların devam ettiğini söylemek doğru değildir. Birbirlerine karşı kullandıkları dil de çok daha müsamahalı bir hale gelmiştir. *Pesantren* okulları bugün hem müfredat hem de kullanılan malzeme, okul sistemi vs açısından modern eğitim sisteminden bir şekilde faydalanma yolunu seçmekte ve keskin düşmanlıklardan uzak durmaktadırlar.[23] Bu geleneksel okullarda meydana gelen değişmeyi onların sekülerize oldukları şeklinde değerlendirmenin kesinlikle yanlış olacağını söyleyen Zarkasyi'ye göre, *Pesantren* okullarındaki modernizasyon anlamındaki bu değişme yeni metot ve farklı araç gereçlerin devreye sokulmasından ibarettir. Hedefte herhangi bir değişiklik söz konusu değildir.[24]

Seküler İslami okullar için şu şekilde bir özet verilebilir: Bunlar medreseler kadar sıkı olmayan İslami eğitim kurumlarıdır. Gündelik ibadet faâliyetleri vs medreseler gibi sürekli takip edilir bir şekilde değildir. Müfredatı Milli Eğitim Bakanlığı tarafından, din dersleri ise bağımsız bir şekilde belirlenmektedir.

1.3. Müslümanlar Tarafından Kurulup İdare Edilen Medrese Sistemi

Oryantalistler tarafından medreselerin XIX. yüzyılın başlarından itibaren Müslümanların baskın olduğu ülkelerde temel İslami eğitimin merkezleri olduğu iddia edilmiştir.[25] Batılılar, medreselerin daima bilimsel gelişmelere karşı olduklarını iddia ederler. Bu yaklaşımdan etkilenen bazı Müslüman düşünürler ise modernizmin ortaya çıkmasından sonra medrese sisteminin dar kafalı bir davranış sergileyerek yenilenmeye kaşı çıktığını iddia etmişlerdir.[26] Klasik İslami anlayışta medreseler, toplumun eğitim ihtiyacını gidermek üzere kurulmuş okullar olarak kabul edilmiştir. Eğitim ihtiyaçlarını gidermek üzere Endonezya'da diğer eğitim kurumlarının yanında medrese eğitim sistemi de bulunmaktadır.

[22] Achmad Asrori, "Islamic Education Develepment Strategy in Facing The Global Challenges", *International Journal of Science and Research* 4/11 (Kasım 2015), 589.
[23] Bruinessen, "Kitab Kuning", 228.
[24] Zarkasyi, "Modern Pondok Pesantren", 232.
[25] J. Pedersen – George Makdisi, "Madrasa", *Encyclopaedia of Islam* (Leiden: Brill, 1960-[94]), 5/1123-27.
[26] Adul Latif Tibawi, *Islamic Education: Its Traditions and Modernizations into the Arab National Systems* (London: Luzac, 1972), 192.

Bugüne kadar açılmış olan medrese okullarının yüzde 90'dan fazlası özel olarak kurulmuştur. Küçük bir kısmı ise devlet tarafından kurulup idare edilmektedir.[27] Bu medreselerde sadece İslami eğitim verilmekle kalmamış Endonezya'da bu medreseleri bitirenler 9 yıllık mecburi ilk eğitim aşamasını da yerine getirmiş sayılmışlardır.[28] Bu İslami okullarda bulunan belli başlı bölümler şunlardır: Kur'an, hadis, akide, ahlak, fıkıh, İslam tarihi ve kültürü. Bu temel programdaki konulara bakıldığında medreselerdeki eğitimin sadece bazı dinî bilgiler ile sınırlandırılmadığı kültürel ve toplumsal bir gelişmeyi de hedeflediği görülmektedir. Bu yaklaşım modern anlayış açısından da sağlıklı ve yerinde bulunan bir yoldur. Modernist düşünceleri ile tanınan Fazlur Rahman, İslam eğitim anlayışının sadece din ve teoloji ile sınırlı kalmayıp diğer disiplinler ile irtibatlı olmasının kaçınılmaz olduğunu söyler. Ona göre, sadece eğitimde değil hayatın bütün alanlarında modernitenin getirdiklerinden istifade eden ve yeni düşüncelere açık bir anlayış hâkim olmalıdır. Yine o, Kur'an'ı olaylara doğrudan adapte etmeye kalkışmanın körlüğe yol açacağını iddia etmektedir. Dünyadaki akıl almaz değişime ayak uydurmalı ve tam bir adaptasyon içerisinde olunmalıdır.[29]

Bu arada modern okul sistemlerine göre işlev gören medreselerin belli bir faydası olsa da aslında işin özünü tam olarak vermekten uzak olduğunu iddia edenler de olmuştur. Bunlardan İmam Zarkasyi, modern pondok pesantren okulları ile medreseleri bir sistemde birleştirmeyi denemiştir. Ona göre pondok pesantren kurumu, diğer kurumlar gibi İslami bir eğitim kurumudur. Fark sadece yöntemdedir. Modern öğretim yöntemini kullanıyor ama dinde yeni bir şey öğretmiyor. Ona göre bu pondok pesantren okulları, Müslüman ümmet için bir vakıftır ve kiai'nin (pesantren müdürü) malı değildir. Bu pondok pesantren herhangi bir siyasi partiye eğilimi yoktur; bu nedenle sloganı 'Berdiri di atas dan untuk semua golongan' (tüm grupların üstünde ve ötesinde durun) şeklinde belirlenmiştir. Buradaki eğitimin amacı, asil karaktere, sağlam vücuda, geniş bilgiye ve bağımsız bir akla sahip bir Müslüman yetiştirmektir.[30]

Endonezya İslami eğitim kurumlarının üç sacayağından biri olan medreselerin şu özellikleri öne çıkarılabilir: Bu okullarda hem seküler hem dinî dersler verilmektedir. Kur'an kıraat ve tilaveti, cemaatle namaz gibi günde-

[27] Asrori, "Islamic Education Develepment Strategy", 587.

[28] Her ne kadar bu şekilde bağımsız bir yapı arz ediyor olsa da medreselerin gerekli desteği almadığı ve bundan dolayı diğer eğitim seçenekleri arasında ikinci sınıf eğitim kurumları haline gelmiştir. Asrori, "Islamic Education Develepment Strategy", 587-588.

[29] Fazlur Rahman, *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition* (Chicago - London: The University of Chicago Press, 1982), 19.

[30] Zarkasyi, "Modern Pondok Pesantren", 234.

lik aktiviteler öğle sonrası yapılmaktadır. Hem öğretici hem de öğrencilere mahsus bir giyiniş tarzı vardır. Eğitim müfredatı Din İşleri Bakanlığı tarafından belirlenmektedir. Normal dersler için Milli Eğitim Bakanlığı'nın diğer okullar için olan programı takip edilmektedir. Bu gelişmelerin neticesi olarak medreseler üçlü bir yapıya kavuşmuştur: Medrese İbtidâiye; ilkokul seviyesinde eğitim veren seküler devlet okullarının karşılığı olarak başlangıç seviyesini ifade etmektedir. Medrese Sâneviyye; ortaokul seviyesi ve Medrese Âliye ise lise seviyesindeki okullara karşılık gelen eğitim kurumlarıdır.[31] Bu da Endonezya'da İslami eğitimin topluma daha çok sirayet eden bir yapıya kavuşmasına yol açmıştır denebilir. İlkokulu bitiren bir talebenin normal devlet okuluna da devam edebiliyor olmasından yola çıkarak bu, aslında hem devlet okulunun müfredatını hem de İslami temel eğitimi birlikte alma fırsatı olarak değerlendirilebilir.[32] Medreselerde İslami eğitime ayrılan zamanın azalması, talebelerin normal okulları tercih eder hale gelmeleri ve böylece medresenin geleceğin ulemasını yetiştirme olarak belirlenebilecek temel hedefinin zaafa uğramasına yol açacağı gerekçeleriyle bu gelişmeyi eleştirmek de mümkündür.[33]

1.4. Kur'an'ı Ezberlemenin Müslüman Hayatındaki Yeri ve Endonezya'da Hafızlık Eğitimi

Kur'an'dan ayet ve sureler ezberlemek kadar Kur'an'ın tamamını ezberlemek de hadislerde teşvik edilmiştir. Hem sahabe hem de sonraki İslam âlimleri, Kur'an'dan ayetler ezberlemeye çok önem vermişlerdir. Bundan dolayı Kur'an okuyan, ezberleyen, okunurken onu dinleyen kişinin oturmasından giydiği elbiseye ve okuyuş tarzındaki hüzünlü namelerine varıncaya kadar şekilsel belirlenimlerde de bulunmuşlardır. Bu kurallar *âdâbü't-tilâve*, *âdâbü'l-kârî*, *âdâbü'l-müstemi'*[34] gibi başlıklar altında belirtilmiştir. Ayetlerde de ifade edildiği üzere Kur'an okuyan kimse hem zâhirî hem de bâtınî (kalben) durumu itibari ile tam bir hazırlık içinde olmalıdır.[35] Kur'an okuyuşunun sahih ve güzel kılınması yanında onun anlamının kavranıp hayata aktarımının asıl hedef olduğu

[31] Azra, "Islamic Education in Indonesia", 767.

[32] Abbas Ghozali, *Madrasah Education Financing in Indonesia* (Jakarta: ACDP, 2013), 1.

[33] Mas'ud vd., "Evolution and Orientation of Islamic Education in Indonesia and Malaysia",25.

[34] Bu kavramların kullanımı ile ilgili bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1426/2005), 322-341; Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân*, thk. Muhammed el-Haccâr (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1417/1996), 21-187.

[35] "İnananlar ancak, o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalbleri titrer, ayetleri okunduğu zaman bu onların imanlarını artırır." el-Enfâl 8/75; "Kur'an okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki size merhamet edilsin." el-A'râf 6/204.

da vurgulanmıştır.[36] Kur'an'ı sahih bir şekilde tilavet edecek seviyeye ulaştıktan sonra en büyük hedeflerden biri onu ezberlemektir. Ezber aşmasına geçmeden mehâric-i hurûf ve tecvid kâidelerinin tatbiki ve ayrıca fonetik noktalarından Kur'an okuma özelliklerinin uygulanıyor olması gerekir.[37] Bununla beraber bu, hafızlığın İslam ülkelerinde Kur'an eğitiminin hâlâ ilk adımı olarak kabul edildiğini göstermektedir. Özellikle ilm-i kıraat eğitimi almanın ön şartı olarak vaz edilmiştir. Kur'an'ı ezberlemenin İslami eğitimde "sabit, ezberlenebilir hakikatler" anlamında bir bilgi kuramını öngördüğü de söylenebilir.[38] Bununla beraber hafızlığın, bugün birçok İslam ülkesinde resmî eğitim kurumlarında Kur'ani eğitimin şartı olarak kabul edildiği söylenemez.

Ezberlenmesi de ciddi eğitim programlarının hazırlanmasına sebebiyet vermiş Kur'an'a dair ilgi Batılı araştırmacıları İslam'da iki türlü bilgi kaynağı olduğunu söylemeye sevk etmiştir. Bunlardan biri vahye müstenit olan ve doğrudan Allah'tan gelen bilgi iken diğeri fiziki kâinattan, insan zihninden, toplumsal ilişkilerden, tarihten alınan aklî istidlâllerle elde edilen bilgi türüdür.[39] Bu akıl yürütme şekline göre Müslümanlar Allah'tan geldiği için vahyi bilgiye ve onun ezberlenmesine büyük önem vermişlerdir. Batılı eğitim anlayışında insan aklının verileri olarak matematik, fizik, dil, beden, müzik ve sosyal çalışmalar esas alındığı için Kur'an tilaveti, ezberlenmesi ve sonrasında Kur'ani ilimlerle devam eden İslam eğitim anlayışı ile çatıştığı iddia edilmiştir.[40] Kur'an'ı ezberlemek bütün Kur'ani ilimlerin esası kabul edildiğinden dolayı İslam eğitim sisteminde ezber büyük yer tutmaktadır. Batılı anlayış ise bunu küçümsemiştir. Onlara göre yönetici kesim, insanları daha kolay idare etmek ve İslam üzerinden kendine bağlı kılmak için onların beynini yıkamanın bir yolu olarak ezberi ön plana çıkarmıştır.[41]

[36] Muhammed Mekkî Nasr, *Nihayetü'l-kavli'l-müfîd fî 'ilmi't-tecvîd* (Kahire: Matbe'a Mustafe'l-Bâbi'l-Halebî ve Evlâdih, 1930), 235-236. Hz. Peygamber'in "Kur'an okurken kalbin de seninle beraber olduğu müddetçe okumaya devam et. Kalbin ayrılıp başka yere giderse sen de okumayı bırak" hadisinden yola çıkarak Kur'an kıraatinde bedenin faaliyetine kalbin iştirakini hakîkî bir Kur'an tilavetinin şartı sayan bir başka değerlendirme için bk. Lebîb es-Sa'îd, *et-Teğannî bi'l-Kur'ân* (Kahire: el-Mektebetü't-Tekâfiyye, 1970), 88.

[37] Alican Dağdeviren, "Kur'ân'ın Fonetik İ'câzı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009), 69.

[38] Dale F Eickelman, "The Art of Memory: Islamic Education and its Social Reproduction", *Comparative Studies in Society and History* 20/4 (Ekim 1978), 491.

[39] Franz Rosenthal, *Knowledge Triumphant* (Leiden: E.J. Brill, 1970), 20-21.

[40] Helen N. Boyle, "Memorisation and Learning in Islamic Schools", *Comparative Education Review* 5/3, ed. Wadad Kadi – Victor Billeh (Ağustos 2006), 485.

[41] Aziz Talbani, "Pedagogy, Power and Discourse: Transformation of Islamic Education", *Comparative Education Review* 40/1 (Şubat 1996), 69-70. Ona göre İslami eğitim sadece önceki bilginin nakledilmesine dayanmaktadır ve dogmatik bir yapı arz etmektedir.

Endonezya'da hafızlık eğitimi almaya olan talep günden güne artmaktadır. Bu talepler İslami okullarda karşılanmaya çalışılmaktadır. Bu talepteki artışın, toplumun İslami bir kimliğe bürünme isteği ve yöneliminin bir sonucu olduğu söylenebilir. Konuyu farklı bir şekilde ele alan yaklaşıma göre ise bu, bir toplumdaki İslami isteklerin kontrol altında tutulmasına yönelik bir politik adımdır. Birbirine tamamı ile zıt bu iki anlayış tarzının İslam toplumlarında uygulamaya geçirilmiş örneklerini görmek mümkündür. Malezya ile Endonezya'daki İslami eğitimin benzerliklerinin ve farklılıklarının ele alındığı bir araştırmada Endonezya'da eğitimin gayesinin salt İslami bir kimlik kazandırmak olduğu, Malezya'da hem dinî bir kimlik hem de İslami olmayan bilimlerle bir entegrasyonun hedeflendiği belirtilmektedir.[42]

Endonezya'da hafızlık eğitimi için devlet okullarının yeterli gelmediği ve bundan dolayı hem Kur'an okuma becerisini ve hıfzını kolaylaştırmak hem de manevi ve ahlâkî gelişim için destekleyici mahiyette kursların açıldığı belirtilmiştir.[43] Hafızlık eğitimi pesantrenlerde ve medreselerde tam olarak verilirken devlet okullarının bazılarında tam, bazılarında ise sure ezberine dayanan bir program uygulanmaktadır. Yani bütün eğitim programlarında Kur'an ezberine dair bir müfredat bulunmaktadır. Bu arada kadınların belli bir yaş aralığına gelmeden eğitim merkezlerine kabul edilmedikleri ve o yaşa gelenlerin de çok az sayıda kabul edildikleri oryantalistlerce iddia edilmiştir. Bu iddiada bulunan oryantalistlerden Nelly van Doorn-Harder'a göre, Endonezya'da özellikle ihya hareketleri ile beraber 1980 sonrasında kadınların talepleri artmış ve toplumsal kurumlarda çok daha fazla yer alır olmuşlardır.[44]

1.5. Endonezya'da Kur'an Tilavetinin ve Yarışmaların Toplumsal Hayata Etkisi

İslam ülkelerinin toplumsal yapısı birçok etmenin birleşmesinden meydana gelmektedir. Hem içerdiği ahkâmı hem de bizzat okunması ile ibadet ediliyor olması dolayısıyla başta gelen unsur Kur'an'dır. Bununla beraber modern zamanlar, sadece İslam ülkelerinin değil bütün dünyanın hâkim sistem tarafından etki altına alındığı bir görüntü arz etmektedir.

[42] Ali Mas'ud vd., "Evolution and Orientation of Islamic Education in Indonesia and Malaysia", *Journal of Indonesian Islam* 13/1 (Haziran 2019), 22.

[43] Boyle, "Memorisation and Learning in Islamic Schools", 480.

[44] Sadece Endonezya değil Nijerya, Arabistan ve İran'da da kadınların eğitim haklarının ellerinden alındığı, bununla beraber özellikle İran devriminden sonra kadınların toplumsal kurumlarda çok büyük bir oranda yer tuttukları ve toplumsal dönüşüme destek oldukları şeklinde devam ettirdiği iddiası için bk. Nelly van Doorn-Harder, "Teaching and Preaching", *Encyclopaedia of The Qur'ān*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden–Boston: Brill, 2006), 5/225-227.

Dolayısıyla bu etkiye dair bir görüş sarahatine kavuşmak İslam ülkelerinde olan hadiseleri de anlamak için elzemdir. Dünya sistemi ile dünyanın aldığı şekil arasındaki bağlar çeşitli değerlendirmelere konu olmuştur. Bunlardan birine göre dünya sistemi veya dünya düzeni, 1960'lı yıllarda sosyalist bir dönüşüme uğrayacağı endişe ve korkusunu içinde taşıdı. Bunun için de, sosyalist dönüşüm yapma potansiyeli taşıyan kişi ve kurumları kendi argümanlarını kullanmak suretiyle dönüştürdü ve dünya sistemine entegre bir hale getirmeyi başardı. Bu değerlendirme sahibi İsmet Özel'e göre bunun sağlanması sosyalist ve komünist ideal peşinde koşanların solculaştırılması ile mümkün oldu. Bu değerlendirmenin ikinci kısmı ise 1980 sonrası İslam ile dünya düzeni arasındaki irtibata dairdir. Buna göre sosyalist ve komünist tehlikeyi bertaraf eden dünya düzeni karşısında alternatif düşünce, inanç ve toplumsal düzen kurma potansiyeline sahip sadece İslam dünyası kalmıştı. İşte İslam dünyası da benzer bir propaganda sonucu dünya sistemi ile çatışmayan bir yolu tercih etti.[45]

Özellikle 2000'li yılları takiben İslam'ın yeni bir algılama ve anlayış tarzı geliştirmesi gerektiği yargısının içerisini doldurmak için hem Batılı araştırıcılar hem de İslam dünyasında bulunan takipçileri çeşitli fikirler ürettiler. Bazı araştırmacılara göre özellikle son zamanlardaki siyasi gelişmelerin büyük oranda İslam ülkelerinde vuku buluyor olması İslam'ı merkez haline getirmiştir. Bunu olumlu bulanlara göre İslami eğitim de en azından üç açıdan bir entegrasyonun sağlanmasına yönelik bir çaba göstermelidir. Bunlar; İslam'ın bir din ve ideoloji olarak küreselleşmesi; Müslümanların yeni bölgelere göç edip oralarda bir canlılık oluşturmaları ve Müslümanların gayr-i Müslim dünyayı kendisinden zarar gelmeyeceğine dair bir garantiyi verecek bir ortam ve eğitimi sağlamasıdır.[46]

Endonezya'da Kur'an eğitiminin büyük oranda Mısır etkisi taşıdığı görülmektedir. Bu durumun olumlu yönlerinden biri Endonezyalı Müslümanların Arapça'ya olan vukûfiyetlerinin artmış olmasıdır. Bununla beraber bu, Mısır ammicesi değil fasih Arapça'dır.[47] Devletler arasında da

[45] İsmet Özel, *Bir Akşam Gezintisi Değil Bir İstiklal Yürüyüşü 1* (İstanbul: Tiyo Yayınları, 2012), 155-161.

[46] Holger Daun – Reza Arjmand, "Preface", *Handbook of Islamic Education*, ed. Holger Daun - Reza Arjmand (Cham: Springer International Publishing AG, 2018), v. Endonezya'da Mohammad Natsir ve arkadaşlarının insanları bireysel olarak daha iyi Müslümanlara dönüştürerek toplumu ve devleti değiştirmek amacıyla Dewan Dakwah Islamiyah Indonesia (DDII) cemiyetini kurmaları ile alakalı bk. Bruinessen, "Traditionalist and Islamist Pesantrens in Contemporary Indonesia", 230.

[47] Net ve kısa bir şekilde soru ve cevaplı olarak kaleme alınmış Arapça eserlerin ana dili Arapça olmayan ülkelerde özellikle Endonezya'da etkili olduğuna dair bk. Frederick Mathewson Denny, "Qur'ān Recitation: A Tradition of Oral Performance and Transmission", *Oral Tradition*

bir anlaşma zemininin hazırlanmasına yol açan bu program sonrası özellikle Mısır'dan kârîler Endonezya'ya gelmiş ve Kur'an eğitiminde bir model oluşturma noktasında çok etkili olmuşlardır. XX. yüzyılın sonları itibari ile başlayan ve "dava" olarak isimlendirilen ihya hareketlerinin önemli bir destek noktası Kur'an tilaveti ve Kur'an yarışmalarından gelmiştir. Devletin de bu yarışmaları ve Kur'an'ın müzik namelerinin ve makamlarının uygulanması ile okunması eğitim anlayışını desteklediği görülmektedir. Bu yarışmalarda bir şablon olarak kullanılan belirli makamların birbirini takip etmesi ile gerçekleştirilen Kur'an tilaveti Mısırlı kârîlerin etkisi ile oluşmuştur. Bu yarışmalar ve bu şekilde belirlenmiş Kur'an tilaveti ihya hareketlerinin ve İslami davetin odak noktasında bulunmuştur. Müsabakalarda bu şablonun geçerli olması Kur'an tilaveti eğitiminin de 7 makama dayanan bu sistemin takip edilmesi üzerine kurulmasına yol açmıştır. 1997'den itibaren, "Kur'an Tilavetini Geliştirme Enstitüsü" (LPTQ- *Lembaga Pengembangan Tilawatil Quran*) olarak isimlendirilmiş olan bir resmî kurumun çerçevesini belirlediği bir Kur'an okuma metodu sayesinde Kur'an tilavetinde makam kullanımı büyük oranda artmıştır.[48] Bununla beraber, Kur'an tilavetinin makamlı bir şekilde öğretilmesini ve özellikle şablona uygun okuyuşların değerlendirildiği Kur'an okuma yarışmalarının devlet tarafından desteklenmesini, halk nazarında dindarlıkları tartışılır hale gelmiş kimi yöneticilerin kendilerini dindar bir görüntüye sahip kılmalarına yönelik bir politik adım olarak değerlendirenler de vardır. Buna göre diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Endonezya'da da devlet yöneticileri bu yarışmaların finanse edilmesi dâhil her noktasında doğrudan yer alıp desteklemektedir. Hatta televizyonların Kur'an tilaveti ile açılıp kapanması gibi uygulamaların da politik bir uygulama olduğu iddia edilmiştir.[49] Müsabakaların, Kur'an'ın toplumda sahip olduğu yerin ortaya konması açısından büyük öneme sahip olduğu belirtilmelidir. Bununla beraber, bazı uygulamalara bakarak bunun bir kazanç kapısı haline geldiği de iddia edilebilir. Ayrıca Kur'an tilavetinde makamların

4/1-2 (Columbia: University of Missouri, 1989), 17-18.

[48] Endonezya'da yarışmaların ve Kur'an tilavetinde şablon haline getirilmiş bu eğitimin oluşum ve gelişimi, aynı zamanda toplumun ihya hareketindeki etkisine dair bir inceleme için bk. Anna M. Gade, "Recitation of The Qur'ān", ed. Jane Dammen McAuliffe, *Encyclopaedia of The Qur'ān* (Leiden-Boston: Brill, 2004), 4/381-383.

[49] Nasr Hamid Abu Zayd, "Everyday Life, Qur'ān In", ed. Jane Dammen McAuliffe, *Encyclopaedia of the Qur'ān* (Leiden-Boston: Brill, 2002), 2/88-89. Bir başka çalışmasında Abu Zayd, Kur'an'ı sıradan bir doküman gibi incelemenin onu tam olarak kavramaya engel olacağını belirtip, Kur'an'ın okunması dâhil her hükmü ile hayatın tam merkezinde yer alan bir aktifliğe sahip olduğunu belirtir. Nasr Hâmid Abu Zayd, "Reviewed Work: Beyond the Written Words: Oral Aspects of Scripture in the History of Religion by William A. Graham", *Die Welt des Islams New Series* (Leiden: Brill Publications, 1995), 35/150.

merkezde yer almasında Endonezya'nın geleneksel yerel müziğinin ve yine batı müziğinin etkisinden de bahsedilebilir. Bu tür yaklaşımlar, Kur'an tilavetinin asırlardır devam eden müzik çeşitlerinden ve ayrıca toplumsal hayat ile Kur'an arasındaki sıkı irtibatın da siyasi gayelerden ayrı tutulamayacağı görüşünün yansımalarıdır.[50]

Kur'an'ın makamların kullanılması ile tilavetine bu kadar önem verilmekle beraber kıraat-ı aşere olarak isimlendirilen ve Kur'an eğitiminin en üst aşaması olan ilim açısından diğer Müslüman ülkelerle (Mısır, Türkiye, Arabistan...) kıyaslandığında Endonezya'nın çok gerilerde kaldığı görülmektedir. Bu da hem ilm-i kıraatin teknik olarak daha karmaşık bir yapı arz ediyor olmasından hem de Kur'an eğitiminin diğer Müslüman ülkelerdeki benzerlerini taklit ile oluşmasından kaynaklı bir durum olarak okunabilir.[51]

Sonuç

Bu araştırmada Kur'an'ın muhteva ve ahkâmı ile olduğu kadar tilaveti ile de İslam toplumlarında sahip olduğu yer ortaya konmaya çalışılmıştır. Endonezya örnekliği üzerinden gerçekleştirilen bu araştırma, İslam ülkelerinde Kur'an eğitiminin her zaman ana konulardan biri olduğunu göstermektedir. Kur'an eğitiminin farklı aşamaları için diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Endonezya'da da değişik uygulamalara sahip olan kurumlar oluşturulmuş, okullar açılmıştır.

Endonezya'da Kur'an eğitimi sömürge öncesi Müslüman idarecilerin yönetimi altında bulunduğu dönem, Hollanda tarafından sömürgeleştirildikten sonra uygulanan sistem, sömürge olmaktan kurtulduğu dönem ve bu dönemin bir devamı olarak modern zamanlarda geçirmiş olduğu aşamalar olarak farklılık arz etmektedir. İslam ülkelerinin genelinde olduğu gibi ferdî olarak evlerde ve camilerde başlamış olan Kur'an eğitimi toplumların gelişimine bağlı olarak resmî veya özel okulların açılması ile daha sistemli bir şekilde devam etmiştir. Endonezya'da Kur'an eğitimi için kurulmuş ismi pesantren olan eğitim sistemi bugün de varlığını devam ettiren en köklü Kur'an eğitim ve öğretiminin yapıldığı müessesedir. Bu sistem sömürge zamanlarında da varlığını devam ettirmiş ve farklı şekiller alarak ve resmî bir kisveye de bürünerek bugüne kadar gelmiştir.

Sömürgeciler tarafından kurulan seküler okulların taliplileri

[50] Anne K. Rasmussen, "The Qur'ān in Indonesian Daily Life: The Public Project of Musical Oratory", *Ethnomusicology 45/1* (Kış, 2001), 30.

[51] Denny, "Qur'ān Recitation: A Tradition of Oral Performance and Transmission", 11-12.

çoğunlukla gelir seviyesi ve sosyal konumu açısından ileri düzeyde olanlardan oluşmaktadır. Toplumun büyük kesimi temel Kur'an eğitimi ve ezber odaklı bir başlangıç aşamasını eğitim açısından zorunlu görmektedir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra Endonezya'da başlangıç seviyesinden en ileri aşamaya kadar Kur'an eğitiminin temele alındığı, bununla beraber modern eğitim müfredatının da verildiği okullar kurulmuştur. Bunun sonucu olarak kurulan medreselerde devam etmekte olan pesantrenlerde ve aynı zamanda normal devlet okullarında belirli bir seviyede Kur'an eğitiminin verildiği daha modern eğitim anlayışı geliştirilmiştir. Bugün bir mecburiyet olmamakla beraber isteyenler için Endonezya'da en üst düzeyde Kur'an eğitimi imkânı olduğu söylenebilir. Tek bir okul anlayışı değil, resmî ve özel farklı metotları takip eden ve fakat modern sistem, müfredat ve okul araç-gereçlerinin kullanıldığı çok geniş bir eğitimden bahsedilebilir.

Endonezya'da hafızlık eğitimi, temel Kur'an eğitiminin bir parçası olarak görülmüştür. Fakat son zamanlarda farklı müfredatların yükseköğretimde etkili olması çoğunlukla sure hafızlığı şeklinde biraz daha kolaylaştırılmış bir uygulamanın yoğun olduğu söylenebilir. Ayrıca Endonezya'da kadınların, Kur'an tilaveti ve ezberlenmesine ilgileri son zamanlarda büyük ivme kazanmıştır. Her ne kadar Endonezya, İran, Arabistan gibi ülkelerde kadınların Kur'an eğitimi de başta olmak üzere normal eğitim süreçlerine katılımı sınırlı sayıda kalmıştır gibi bir algı olsa da, batı kaynaklı modern yaklaşımların etkisi ile bu algının bugün geçerli olmadığı rahatlıkla söylenebilir. İslam toplumlarında, özellikle Endonezya'da, Kur'an tilaveti genel eğitim ve toplumsal yapılanmanın ana unsurlarından kabul edilmiştir. "Dava" veya "ihya" hareketi olarak bilinen toplumsal yapılanmanın ve irşad faaliyetlerinin odak noktasında Kur'an tilaveti ve eğitimi gelmektedir. Bunun en açık göstergesi ise iki senede bir yapılmakta olan Kur'an yarışmalarıdır. Bu yarışmalar, devletlerarası anlaşmalara dayalı olarak Mısır'dan gelmiş olan Kur'an öğreticilerinin, özellikle yedi makam üzere şablonlu bir hale getirilmiş olan Kur'an tilaveti üzere geçekleşmektedir. Bu da Endonezya gibi İslam ülkelerinde Arapça'nın ve Mısır tarzı Kur'an tilavetinin merkezde yer almasına yol açmıştır. Bu minvalde Türk Kur'an okuyuş özelliklerinin bu İslam ülkelerinde bilinmediği ve bunun önemli bir eksiklik olduğu söylenebilir. Ayrıca özellikle oryantalist çalışmalarda, bütün İslam ülkelerini etkisi altına almış ve uzun asırlara yayılmış olan Türk tecrübesinin gözden kaçırıldığı gözlenmektedir. Kur'an tilaveti ve eğitimi noktasında Türk tecrübesi ve bunun İslam ülkelerindeki yansımasına dair hiçbir bilgiden söz edilmemektedir. Bu yaklaşım tarzının Arap Müslüman araştırmacıların bir kısmı

tarafından da devam ettirilerek Türk düşünce ve fikir hayatının ve medreselerle diğer eğitim kurumlarında var olan Türk-İslam geleneğindeki Kur'an eğitimi ve hafızlık uygulamalarının yok sayıldığı görülmektedir.

Oryantalist araştırmalarda Kur'an tilavetinin İslam ülkelerinin eğitim sisteminde tuttuğu yer detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu yaklaşım tarzında, İslam ülkelerinde ilmî, kültürel, sosyal bütün yapılanları siyasi bir sebebe bağlamak şeklinde ortaya çıkan yaygın bir durum vardır. Bu yaklaşıma uyarak Endonezya'da da dönemin siyasi yöneticilerinin halk üzerinde kendi iktidarlarını muhkem hale getirmek için Kur'an tilavetini ve buna dair faaliyetleri desteklediklerini söylenmiştir. Yani onlara göre burada bir ikiyüzlü davranış söz konusudur. Yakın zamanlarda yapılmış olan seçimlerde, liderlerin bir oy deposu olarak gördükleri için bu pesantrenleri ve medreseleri ziyaret ederek vaatlerde bulundukları da buna dair bir delil olarak sunulmuştur. Yine oryantalist yaklaşım tarzına göre geleneksel eğitim anlayışı ve Kur'an eğitiminin temele alınması, İslam ülkelerinin pozitif bilimlerle buluşmasını geciktirmiş ve onları geri bırakmıştır. İslam ülkelerine dair değerlendirmelerinde bu, modernitenin kurucusu batı ülkelerinin merkezi yaklaşım tarzı haline gelmiştir. Arıca bu yaklaşım tarzı, Endonezya'da kabul edilmiş olan Mısır merkezli, Kur'an'ı yedi makam üzere sanatlı bir tarzda okuma geleneğinin aslında Arapların asırlardır devam eden müzik geleneğinden ve ayrıca Endonezya'daki yerel halk müziği ve son zamanlardaki batı müziği etkisinden esinlenme olduğunu iddia etmiştir. Bu da oryantalist yaklaşımın İslam'da orijinal bir yön olmadığı şeklindeki genel kabulünün bir sonucu olarak okunabilir. Çağdaş oryantalist araştırmalar, Endonezya'da bugün de hâlâ *pesantrenler* ve medreselerin çok etkin olduğu kanaatindedirler. Bununla beraber onlar arasında, diğer İslam ülkelerindeki Kur'an eğitim merkezlerini de işin içine katarak bu *pesantrenler* ve medreselerden terörist olarak adlandırılan yapılara militan yetiştirildiği şeklinde iddiada bulunanlar da vardır. Bugün *pesantrenler* ve medreselerin tek tip bir yapı arz etmedikleri bir gerçektir. Her *pesantren* ve medrese kendi özel yapılanma ve eğitim tarzını geliştirmeye çalışmaktadır. Dünya Müslümanları diğer İslam ülkelerinde yaşanmış olan bu tecrübeleri bilerek onlarla bağlantı kurmalı ve birbirinden istifade yoluna gitmelidir.

Kaynakça

Abu Zayd, Nasr Hamid. "Everyday Life, Qur'ān In". ed. Jane Dammen McAuliffe. *Encyclopaedia of the Qur'ān*. 2/80-98. Leiden-Boston: Brill, 2002.

Abu Zayd, Nasr Hamid. "Reviewed Work: Beyond the Written Words: Oral Aspects

of Scripture in the History of Religion by William A. Graham". *Die Welt des Islams New Series* 35-1/150-152. Leiden: Brill Pub., 1995.

Asrori, Achmad. "Islamic Education Develepment Strategy in Facing The Global Challenges". *International Journal of Science and Research* 4/11 (Kasım 2015), 587-592.

Azra, Hidayatullah. "Islamic Education in Indonesia". *Handbook of Islamic Education*. ed. Holger Daun - Reza Arjmand. 763-781. Cham: Springer International Publishing AG, 2018.

Barton, Greg. *Abdurrahman Wahid: Muslim Democrat, Indonesian President*. Sydney: University of New South Wales Press, 2002.

Bruinessen, Martin van. "Kitab Kuning: Books in Arabic Script Used in the PesantrenMilieu". *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 146 (1990), 228-269.

Bruinessen, Martin van. "Traditionalist and Islamist Pesantrens in Contemporary Indonesia". *The Madrasa in Asia: Political Activism and Transnational Linkages*. ed. Farish A. Noor - Yoginder Sikand - Martin van Bruinessen. 217-246. Amsterdam: ISIM/Amsterdam University Press, 2008.

Boyle, Helen N. "Memorisation and Learning in Islamic Schools". *Comparative Education Review* 5/3, ed. Wadad Kadi – Victor Billeh (Ağustos 2006), 478-495.

Dağdeviren, Alican. "Kur'ân'ın Fonetik İ'câzı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009), 69-88.

Daulay, Haidar Putra. "Islamic Education in Indonesia: A Historical Analysis of Development and Dynamics". *4th International Conference the Community Development in ASEAN*. 291-307. Jakarta, 2017.

Daun, Holger – Arjmand, Reza. "Preface". *Handbook of Islamic Education*. ed. Holger Daun - Reza Arjmand. v-vii. Cham: Springer International Publishing AG, 2018.

Denny, Frederick Mathewson. "Qur'ān Recitation: A Tradition of Oral Performance and Transmission". *Oral Tradition* 4/1-2. Columbia: University of Missouri, 1989.

Doorn-Harder, Nelly van. "Teaching and Preaching". *Encyclopaedia of The Qur'ān*. 5/205-231. ed. Jane Dammen McAuliffe. Leiden–Boston: Brill, 2006.

Eickelman, Dale F. "The Art of Memory: Islamic Education and its Social Reproduction". *Comparative Studies in Society and History* 20/4 (Ekim 1978), 485-516.

Gade, Anna M. "Recitation of The Qur'ān". ed. Jane Dammen McAuliffe. *Encyclopaedia of The Qur'ān.* 4/367-385. Leiden-Boston: Brill, 2004.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1426/2005.

Ghozali, Abbas. *Madrasah Education Financing in Indonesia*. Jakarta: ACDP, 2013.

Göksoy, İsmail Hakkı. "Tâlim ve Terbiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/542-545. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kraince, Richard G. "Reforming Islamic Education in Malaysia: Doctrine or Dialogue?". *Making Modern Muslims: the politics of Islamic education in Southeast Asia*. ed. Robert W. Hefner. 106-140. Hawai'i: University of Hawai'i Press, 2009.

Mas'ud, Ali vd. "Evolution and Orientation of Islamic Education in Indonesia and Malaysia. *Journal of Indonesian Islam* 13/1 (Haziran 2019), 21-49.

Nasr, Muhammed Mekkî. *Nihayetü'l-kavli'l-müfîd fî 'ilmi't-tecvîd*. Kahire: Matbe'a Mustafe'l-Bâbi'l-Halebî ve Evlâdih, 1930.

Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref. *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân*. thk. Muhammed el-Haccâr. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1417/1996.

Ni'am, Syamsun. "Pesantren: the Miniature of Moderate Islam in Indonesia". *Indonesian Journal of Islam and Muslim Societies* 5/1 (Haziran, 2015), 111-134.

Özel, İsmet. *Bir Akşam Gezintisi Değil Bir İstiklal Yürüyüşü 1*. İstanbul: Tiyo Yayınları, 2012.

Pedersen J. – Makdisi, George. "Madrasa". *Encyclopaedia of Islam*. 5/1123-1134. Leiden: Brill, 1960-[94].

Rahman, Fazlur. *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*. Chicago - London: The University of Chicago Press, 1982.

Rasmussen, Anne K. "The Qur'ān in Indonesian Daily Life: The Public Project of Musical Oratory". *Ethnomusicology 45/1* (Kış, 2001), 30-57.

Rosenthal, Franz. *Knowledge* Triumphant. Leiden: E.J. Brill, 1970.

Sa'îd, Lebîb es-. *et-Teğannî bi'l-Kur'ân*. Kahire: el-Mektebetü't-Tekâfiyye, 1970.

Talbani, Aziz. "Pedagogy, Power and Discourse: Transformation of Islamic Education". *Comparative Education Review* 40/1 (Şubat 1996), 66-82.

Tibawi, Abdul Latif. *Islamic Education: Its Traditions and Modernizations into the Arab National Systems*. London: Luzac, 1972.

Zarkasyi, Hamid Fahmy. "Modern Pondok Pesantren: Maintaining Tradition in Modern System". *Tsaqafah: Jurnal Peradaban Islam* 11/2 (Kasım, 2015), 223-248.